

Impact Centre Erasmus

Impactrapportage

**Onderzoek naar de effecten
van New LIFE – Lentiz LIFE College**

David van de Velde
P. Owelle
7 mei 2025

Impactonderzoeker
Impactonderzoeker

Erasmus University Rotterdam
Make it happen.

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	3
Aanleiding en Onderzoeksvraag	5
Onderzoeksaanpak	6
1. Literatuuronderzoek	7
1.1 Uitleg Voortijdig Schoolverlaten	7
1.2 Werkzame elementen	9
2. New LIFE	10
2.1 Omschrijving van New LIFE	10
2.2 Werkzame elementen binnen New LIFE	12
2.3 Theory of Change New LIFE	13
2.3 New LIFE – Tussentijdse conclusie	15
3. Stakeholdersessie	17
4. Impactanalyse New LIFE	19
4.1 Procesbeschrijving	19
4.2 Analyse per effect	20
4.3 Analyse – Tussentijdse conclusie	25
Conclusie	26
Aanbevelingen	27
Bronvermelding	28

SAMENVATTING

New LIFE is een afdeling binnen Lentiz LIFE College. Het is een plusvoorziening voor kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek die het door uiteenlopende redenen nog niet is gelukt om een startkwalificatie te behalen. Het doel van New LIFE is om deze kwetsbare jongeren te helpen deze startkwalificatie wél te behalen. In bredere zin wil New LIFE deze jongeren met gestapelde problematiek ook ondersteunen om zelfredzaam te worden. Jongeren zijn dan in staat om zelf (goede) keuzes te maken over hun loopbaan en andere terreinen in hun leven. Het behalen van de startkwalificatie draagt hieraan bij.

New LIFE bestaat al 14 jaar waardoor veel expertise is opgedaan in het helpen van kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek om hun startkwalificatie te halen. In 2024 is een onderzoek gestart met als doel de impact van New LIFE inzichtelijk maken. Door meer zicht te krijgen op de impact van New LIFE en hoe deze gecreëerd wordt kan vervolgens ook meer op impact worden gestuurd en kan de impact vergroot worden. Een belangrijk onderdeel binnen het onderzoek is het identificeren van werkzame elementen. Dit zijn essentiële elementen die ervoor zorgen dat de aanpak van New LIFE succesvol is om kwetsbare jongeren te helpen een startkwalificatie te behalen en meer zelfredzaam te worden.

Bewezen werkzame elementen in het ondersteunen van kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek

De kwetsbare jongeren waarop New LIFE zich richt ervaren gelijktijdig problemen op meerdere leefgebieden zoals bijvoorbeeld huisvesting, financiën en fysieke/ mentale gezondheid. De aanpak van New LIFE is afgestemd op deze doelgroep. In het onderzoek is gekeken naar belangrijke werkzame elementen binnen de aanpak van New LIFE, ook is vergeleken met werkzame elementen die zijn gevonden in literatuuronderzoek. In de literatuur zijn drie categorieën van werkzame elementen geïdentificeerd die belangrijk zijn om succesvol jongeren te kunnen helpen op weg naar een startkwalificatie en toegenomen zelfredzaamheid. Hieronder wordt per categorie de koppeling gemaakt met New LIFE.

1. Aansluiten op de individuele behoeften van jongeren.

Hiervoor is veel ruimte en aandacht binnen New LIFE. Zo is er veel persoonlijke aandacht, ondersteuning en interesse in jongeren. Een belangrijk onderdeel in de aanpak is dat gewerkt wordt met **twee vaste docenten per klas**. Deze docenten hebben niet enkel onderwijstaken maar fungeren gelijktijdig als coach van de jongeren en **hebben veelvuldig, informeel contact met de jongeren**. Dit werkzame element is dus duidelijk geborgd binnen New LIFE.

2. Creëren van een veilige en ondersteunende omgeving

Dit houdt in dat jongeren zich op hun gemak voelen om fouten te maken, te experimenteren en te groeien. Binnen New LIFE is er veel geduld met jongeren, dit is programmatisch ingeregeld. Ze krijgen alle **ruimte om fouten te maken en te experimenteren**. Ook is er sprake van positieve relaties tussen studenten en docenten. Er is bijvoorbeeld ook ruimte voor studenten om feedback te geven aan docenten. Dit draagt ook bij aan het creëren van een veilige en ondersteunende omgeving.

3. Systeemgerichte aanpak

Om succesvol bij te kunnen dragen aan het behalen van een startkwalificatie en om zelfredzaamheid te stimuleren is een systeemgerichte aanpak noodzaak. Binnen New LIFE wordt gewerkt met een multidisciplinair Zorg Doe Team (ZDT) met daarin verschillende (zorg)professionals, deze zijn niet altijd onderdeel van Lentiz maar 'extern'. Dit volledige, **domein overschrijdende ZDT** is juist aanwezig **in de school** en is heel **toegankelijk**. Ook

organiseert New LIFE een structureel overleg met de betrokken professional bij de kwetsbare jongere, de jongere is hierbij zelf ook aanwezig. Verder is er binnen New LIFE ook veel aandacht voor het **betrekken** van een zogenaamde ‘**steunpilaar**’, dit kan bijvoorbeeld een ouder, familielid of iemand anders zijn die zich over de jongere bekommerd. **New LIFE** kijkt dus bewust breder dan enkel naar de onderwijstaken en **wil de jongere ook op andere levensterreinen ondersteunen**.

Het feit dat de drie categorieën van werkzame elementen uit de literatuur goed geborgd zijn in de aanpak van New LIFE maakt aannemelijk dat de beoogde impact behaald wordt.

Vragenlijst onder oud-studenten van NewLIFE

Vervolgens is als onderdeel van dit onderzoek een vragenlijst uitgezet onder oud-studenten van New LIFE. In deze vragenlijst zijn een aantal effecten die New LIFE beoogd te bereiken onderzocht door middel van stellingen. Oud-studenten konden hierbij antwoorden op een schaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens). Een hogere gemiddelde score betekent dat meer oud-studenten het met deze stellingen eens zijn. Aan oud-studenten is ook gevraagd in hoeverre New LIFE heeft bijgedragen aan het bevorderen van bepaalde effecten. In onderstaande tabel zijn de onderzochte effecten, gemiddelde scores en de beoordeling van de bijdrage van New LIFE weergegeven.

Effect	Score	Bijdrage New LIFE
Vertrouwen in eigen kunnen	4,0	3,9
Vertrouwen in anderen	4,0	3,1
Locus of control	3,4	
Zelfredzaamheid	3,8	3,5
Zelfwaardering	2,6	3,3

De scores op vertrouwen in eigen kunnen en vertrouwen in anderen zijn beide hoog. In het geval van ‘**vertrouwen in eigen kunnen**’ geven oud-studenten ook duidelijk aan dat New LIFE hen hierbij heeft geholpen. Wat betreft ‘vertrouwen in anderen’ zijn oud-studenten iets minder eensgezind over de bijdrage van New LIFE aan hun vertrouwen in anderen. Ook bij het effect ‘**zelfredzaamheid**’ komt een duidelijk positieve score naar voren van 3,8. Hierbij zijn oud-studenten het er ook grotendeels mee eens dat **New LIFE hen hierbij heeft geholpen**.

In het geval van locus of control ligt de score iets lager. Jongeren geven ook vrij wisselende scores op de onderliggende stellingen binnen het construct locus of control. Tot slot zijn de scores binnen zelfwaardering wat aan de lage kant. Dat betekent dat jongeren zichzelf tamelijk laag waarderen.

Concluderend biedt New LIFE kwetsbare jongeren met een gestapelde problematiek een effectieve voorziening én is er op enkele punten nog ruimte voor verbetering.

AANLEIDING EN ONDERZOEKSVRAAG

New LIFE is een afdeling binnen het Lentiz Life College. New LIFE is een plusvoorziening in de regio Rijnmond in het kader van de Voortijdig Schoolverlaten (VSV) aanpak. New LIFE is speciaal voor jongeren met gestapelde problematiek die zijn uitgevallen op school of dreigen uit te vallen en nog geen startkwalificatie hebben behaald. De regio Rijnmond kenmerkt zich door een kwetsbare bevolking en heeft daarmee ook hoge VSV cijfers en aantallen jongeren in een kwetsbare positie (DUO, 2024). Kwetsbare jongeren kennen veelal multiproblematiek. Voor VSV jongeren zonder startkwalificatie dreigt een verhoogde kans tot maatschappelijke, levenslange uitval.

New LIFE wordt al 14 jaar aangeboden, Lentiz voelt de behoefte het effect van New LIFE in kaart te brengen. Hiervoor is onderzoek opgezet in samenwerking met Impact Centre Erasmus, waarvan dit rapport de uitkomsten bespreekt. Het rapport brengt effecten van interventies op VSV in kaart, zowel positief als negatief, direct en indirect, bedoeld en onbedoeld. Een belangrijk onderdeel van het onderzoek was het identificeren van factoren die bijdragen aan succesvolle interventies, hieruit zijn aanbevelingen voor New LIFE gedistilleerd die de impact van New LIFE kunnen vergroten. Aan de hand van deze factoren, die bijdragen aan succesvolle interventies, kunnen ook andere programma's die zich richten op VSV jongeren leren en verbeteren.

De centrale onderzoeksvraag welke in dit rapport wordt beantwoord luidt:

"Hoe kunnen we (duurzame) effecten en werkzame elementen via onderzoek naar New LIFE identificeren, bevorderen en optimaliseren om jongeren die voortijdig school hebben verlaten alsnog een startkwalificatie te laten behalen?"

Het doel van het onderzoek is zicht te krijgen op de impact van New LIFE, zodat Lentiz kan sturen op impact en deze kan vergroten. Dit doel kan worden opgeknipt in de volgende drie onderdelen:

1. Werkzame elementen identificeren: Door middel van literatuuronderzoek en het vormen van een Theory of Change (ToC) zijn elementen geïdentificeerd die essentieel zijn voor het succesvol begeleiden van kwetsbare VSV jongeren met stapelde problematiek zodat zij alsnog een startkwalificatie behalen.
 - a. Praktische koppeling: Analyse in hoeverre New LIFE deze elementen al inzet en waar eventuele verbeterpunten liggen
2. Impact van New LIFE: Een aantal effecten zijn uitgelicht in dit rapport zoals het vertrouwen in eigen kunnen; vertrouwen in anderen; zelfwaardering; locus of control; intrinsieke motivatie, en; zelfredzaamheid van oud-studenten
3. Anderen inspireren: De uitkomsten van dit onderzoek worden als basis genomen om anderen te inspireren de werkzame elementen toe te passen.

ONDERZOEKSOPZET

Het onderzoek is uitgevoerd in verschillende fasen, waarbij gebruik is gemaakt van literatuuronderzoek en deskresearch, meerdere inputsessies met medewerkers van New LIFE, gevolgd door een duidingssessie. Daarnaast is een stakeholdersessie georganiseerd met experts rondom voortijdig schoolverlaten en tot slot een dataverzameling via vragenlijstonderzoek onder oud-studenten.

De focus van de inputsessies en stakeholdersessie lag op het vormgeven van de Theory of Change (ToC). De eerste sessie is ingegaan op:

- het formuleren van de impactdoelstelling;
- de effecten; en
- onderliggende aannames.

Ook was een onderdeel om werkzame elementen te identificeren die belangrijk zijn binnen de aanpak van New LIFE.

De duidingssessie, met dezelfde groep als de eerste sessie, diende om de ToC te presenteren en verdere input op te halen om de ToC aan te scherpen. Op 10 september 2024 vond de stakeholdersessie plaats. De sessie had drie doelen:

1. de ToC valideren;
2. perspectief verbeteren; en
3. kennis uitwisselen.

Tot slot is de definitieve versie van de ToC opgesteld en gedeeld met New LIFE.

Daarnaast is in het najaar van 2024 een vragenlijstonderzoek uitgevoerd. De uitvoering van het vragenlijstonderzoek alsook de analyse van de verkregen data verliep als volgt:

- In november en december 2024 werd de vragenlijst opgesteld, in deze periode is de vragenlijst ook getest met een aantal studenten die nu het New LIFE volgen.
- Van eind december t/m maart 2025 stond de vragenlijst open.
- In maart 2025 zijn de verzamelde gegevens geanalyseerd en zijn de resultaten uitgewerkt in de rapportage.

Vragenlijst

Lentiz heeft de vragenlijst uitgezet onder 927 oud studenten via e-mail. Bij de vragenlijst is een incentive toegevoegd in de vorm van een cadeaubon voor JD sports van €150. Deze bon is verloot onder degenen die de vragenlijst compleet hebben ingevuld. Onderstaande tabellen geven een overzicht van de algemene demografische gegevens van de respondenten en de mate van voltooiing.

LITERATUURONDERZOEK

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op wat er bekend is vanuit de (academische) literatuur rondom voortijdig schoolverlaten, en interventies om voortijdig schoolverlaters te helpen. Eerst wordt voortijdig schoolverlaten gedefinieerd, wat VSV complex maakt, mogelijke oorzaken en gevolgen en tot slot de maatschappelijke urgentie van VSV. Daarnaast wordt weergegeven welke werkzame elementen belangrijk zijn binnen interventies gericht op het re-integreren van jongeren die zijn uitgevallen in het onderwijs.

1.1 Uitleg Voortijdig Schoolverlaten

Definitie Voortijdig Schoolverlaten

Voordat verder wordt ingegaan op het onderzoek is het goed eerst te verduidelijken wat precies bedoeld wordt met VSV. De rijksoverheid heeft de volgende voorwaarden geformuleerd. Wanneer aan deze voorwaarden wordt voldaan, wordt gesproken van een voortijdig schoolverlater (Rijksoverheid n.d.):

1. Leeftijd tussen de 12 en 23 jaar
2. Niet ingeschreven op een school
3. Geen startkwalificatie (een diploma havo, vwo, mbo-niveau 2 of hoger)
4. Geen opleiding binnen het praktijkonderwijs of voortgezet speciaal onderwijs heeft gevolgd

Er worden twee subgroepen onderscheiden binnen voortijdig schoolverlaters (CBS, 2023):

1. Gediplomeerde voortijdig schoolverlaters: Jongeren die wel een diploma hebben behaald (bijvoorbeeld vmbo of mbo-niveau 1), maar nog geen startkwalificatie en niet verder studeren
2. Ongediplomeerde voortijdig schoolverlaters: Jongeren die hun opleiding hebben beëindigd zonder een diploma te behalen.

New LIFE, en daarmee ook dit onderzoek, focust zich op kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek binnen beide groepen: zowel gediplomeerde en de ongediplomeerde voortijdig schoolverlaters.

Drempels voor terugkeer naar onderwijs

Voor kwetsbare jongeren die eenmaal voortijdig zijn uitgevallen, is het vaak een grote uitdaging om terug te keren naar het onderwijs. Uit de literatuur blijkt dat de volgende redenen daarbij een rol spelen.

Ten eerste, **negatieve ervaringen** die hebben bijgedragen aan hun uitval kunnen drempels opwerpen om opnieuw de stap naar onderwijs te zetten. Deze drempels leiden tot gevoelens van angst, onzekerheid en laag zelfvertrouwen (Portela et al., 2022). Ten tweede spelen **praktische belemmeringen** een rol. Jongeren die niet meer leerplichtig zijn, staan vaak onder druk om in hun eigen onderhoud te voorzien. De noodzaak om geld te verdienen, zorg voor familieleden, of problemen met wonen (OCW/Oberon, 2008). Ten derde is **sociale stigma** een obstakel dat gepaard gaat met VSV (Dommers et al., 2017). Jongeren kunnen zich schamen voor hun situatie of denken dat ze niet slim genoeg zijn om opnieuw te beginnen. Tot slot speelt **gebrek aan informatie en ondersteuning** een belangrijke rol (Dommers et al., 2017; CEDEFOP, 2016). Bijvoorbeeld bij het vinden van een geschikte opleiding en het vaak complexe onderwijssysteem kan overweldigend zijn.

Koppeling met New LIFE

Binnen New LIFE worden deze drempels stuk voor stuk herkend. De jongeren die deelnemen aan New LIFE:

- hebben zelf ook negatieve ervaringen gehad,
- ondervinden regelmatig praktische belemmeringen, en
- hebben vaak een tekort aan informatie en ondersteuning.

(Mogelijke) Oorzaken van voortijdig schoolverlaten

Het risico op VSV wordt beïnvloed door een complex samenspel van factoren die verband houden met de school, persoonlijke kenmerken en de gezins- en omgevings situatie. Hieronder en op de volgende pagina worden voorbeelden gegeven van deze drie factoren.

School-gerelateerde factoren

- **Gebrek aan ondersteuning binnen en buiten school**, bijvoorbeeld voor jongeren met leerproblemen of uit kansarme gezinnen. Zij hebben eigenlijk meer ondersteuning nodig, maar dit wordt vaak niet geboden binnen het schoolsysteem (OCW/Oberon, 2008; Dommers et al., 2017).
- **Structuur van het schoolsysteem**, zoals de lengte van de leerplicht, de wijze waarop leerlingen worden ingedeeld in schoolniveaus en de grootte van de klas kunnen eraan bijdragen dat jongeren voortijdig schoolverlaten (Brunello & De Paola, 2014).
- **Negatieve ervaringen op school** zoals tegenvallende resultaten, gebrek aan interesse in lesstof of conflicten met klasgenoten of docenten kunnen leiden tot verlies van motivatie en uiteindelijk schooluitval (Brunello & De Paola, 2014; Portela et al., 2022).

Persoonlijke factoren

- Jongeren met **lagere cognitieve vaardigheden, een gebrek aan motivatie, of een onduidelijk toekomstperspectief** hebben een verhoogd risico op uitval (Traag & van der Velden, 2011).
- **Mentale gezondheidsproblemen** zoals angststoornissen of depressie zorgen ook voor een hogere risico op voortijdig schoolverlaten (Hjorth et al., 2016).
- Hoewel het ontwikkelen van **zelfredzaamheid** een belangrijk onderdeel is van adolescentie, kan een overmatige nadruk hierop (vooral bij jongeren uit instabiele gezinssituaties) ervoor zorgen dat zij minder snel hulp zoeken wanneer dat nodig is (Ishikawa et al., 2022).

Gezins-en omgevingsfactoren

- Jongeren uit gezinnen met een **lage sociaaleconomische status (SES), lage opleidingsniveau van ouders, of een migratieachtergrond** lopen vaak een groter risico op VSV (Hjorth et al., 2016; Brunello & De Paola, 2014; OCW/Oberon, 2008).
- **Problemen binnen het gezin** zoals armoede, werkloosheid, verslaving of psychologische problematiek bij ouders hebben vaak een negatieve invloed op schoolprestaties van jongeren (Hjorth et al., 2016; OCW/Oberon, 2008).
- Ook de **sociale omgeving** speelt een rol, zoals negatieve invloeden van vrienden/leeftijdsgenoten. Bijvoorbeeld in de vorm van groepsdruk, pesten, of een gebrek aan positieve rolmodellen in de buurt (Hjorth et al., 2016; Brunello & De Paola, 2014; OCW/Oberon, 2008).

Koppeling met New LIFE

Veel van de besproken mogelijke oorzaken van VSV worden herkend bij de jongeren die deelnemen aan New LIFE. Dat toont aan dat binnen New LIFE kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek deelnemen

Urgentie van voortijdig schoolverlaten

VSV is een urgent probleem. Waarom? Zowel voor jongeren als de maatschappij zijn er verschillende negatieve gevolgen. Voor jongeren zijn er negatieve gevolgen ten aanzien van hun **toekomstperspectief** (Hjorth et al., 2016). Het ontbreken van een startkwalificatie maakt het moeilijk om werk te vinden, waardoor de kans op werkloosheid, armoede en sociale uitsluiting toeneemt (Portela et al., 2022). Ook kunnen er **gezondheidsproblemen** op latere leeftijd ontstaan, zoals een verhoogde kans op roken, overmatig alcoholgebruik, en fysieke en psychische klachten (Hjorth et al., 2016). Voor de maatschappij zijn er **hoge kosten** op maatschappelijk niveau (De Witte et al., 2014), zoals bijvoorbeeld zichtbaar in werkloosheidsuitkeringen. Ook is er een **verspilling van talent**. Jongeren die hun potentieel niet volledig kunnen benutten, missen kansen om bij te dragen aan de samenleving (Portela et al., 2022).

1.2 Werkzame elementen

Met werkzame elementen wordt bedoeld: onderdelen van een interventie die eraan bijdragen dat het doel van een interventie behaald wordt. Om de werkzame elementen te identificeren is in de literatuur gekeken naar succesvolle interventies die gericht zijn op het opnieuw betrekken van jongeren die zijn uitgevallen uit het onderwijs. Binnen deze interventies is gekeken naar belangrijke werkzame elementen. Deze elementen zijn gegroepeerd op basis van hun focus en aanpak.

De eerste categorie gaat over het aansluiten op de individuele behoeften en de leefwereld van jongeren. Dat houdt in dat er focus is op **persoonlijke aandacht en ondersteuning**: VSV'ers hebben vaak baat bij een benadering die zich richt op hun unieke situatie en uitdagingen. Wat hierbij essentieel is:

- Het tonen van **oprechte interesse, geduld en een luisterend oor** (Buurt et al., 2019)
- Een gevoel van **"hechting" en erkenning**: jongeren willen zich gekend en gewaardeerd voelen (OCW/Oberon, 2008)
- **Maatwerk en flexibiliteit**: interventies afgestemd op het leertempo, leerstijl en interesses van jongere (Buurt et al., 2019; Dommers et al., 2017).
- **Praktische ondersteuning** (Wyn et al., 2014). Problemen zoals financiële zorgen, huisvestingskwesaties, of de zorg van familieleden vormen vaak obstakels die eerst overwonnen moeten worden.

Ten tweede is **veilige ondersteunende omgeving** cruciaal voor het succes van interventies om VSV te helpen weer terug naar school te gaan. Een veilige en ondersteunende omgeving houdt in dat jongeren zich op hun gemak voelen om **fouten te maken, te experimenteren en te groeien** (Portela et al., 2022). Essentieel hierbij is:

- **Veiligheid** wordt versterkt door het opbouwen van positieve relaties met docenten en mentoren, **vertrouwen, respect en open communicatie** zijn hier bouwstenen (Portela et al., 2022; Wyn et al., 2004)
- Het creëren van **succeservaringen**. Een effectieve aanpak is te focussen op haalbare doelen en kleine stappen: hierdoor kunnen jongeren hun zelfvertrouwen vergroten en hun motivatie versterken (Buurt et al., 2019)

Tot slot is een **systeemgerichte aanpak** essentieel bij het aanpakken van VSV (OCW/Oberon, 2008). Hierbij zijn twee aspecten van belang:

- **Samenwerking** tussen verschillende sectoren is hierbij cruciaal (Dommers et al., 2017). Denk hierbij aan onderwijsinstellingen, hulpverleningsinstanties, en andere relevante partijen.
- Het regelmatig **monitoren en evalueren**. Door inzicht te krijgen in wat werkt, kunnen interventies voortdurend verbeterd worden en worden afgestemd op de behoeften van jongeren.

NEW LIFE

In dit hoofdstuk wordt allereerst een omschrijving gegeven van de aanpak van New LIFE. Om dit inzichtelijk te maken is o.a. gebruik gemaakt van een Theory of Change. Hiermee ook inzicht gecreëerd in wat belangrijke werkzame elementen zijn binnen de aanpak van New LIFE.

Vervolgens wordt gekeken in hoeverre de werkzame elementen die toegepast worden binnen New LIFE overeenkomen met de werkzame elementen zoals gevonden in de (academische) literatuur. Dit resulteert in een analyse over hoe aannemelijk het is dat de beoogde impact door New LIFE gerealiseerd wordt. Wanneer veel van de werkzame elementen worden toegepast, vergroot dit de aannemelijkheid.

2.1 Omschrijving van New LIFE

New LIFE richt zich op kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek die het door uiteenlopende problemen niet is gelukt om een startkwalificatie (diploma havo of mbo-niveau 2) te behalen. New LIFE bestaat 14 jaar, waardoor expertise is opgebouwd in het werken met deze doelgroep.

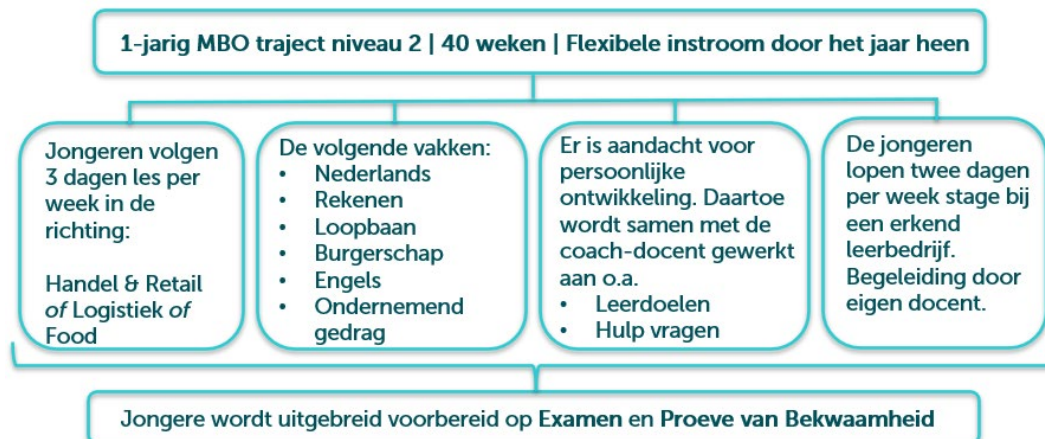
Jongeren die deelnemen aan New LIFE zijn voortijdig uitgevallen op school, of dreigen voortijdig uit te vallen. Deze jongeren hebben met elkaar gemeen dat zij uitdagingen ervaren op meerdere leefgebieden. De leefgebieden zijn:

- Thuisituatie
- Woonsituatie
- Vrijtijdsbesteding
- Financiën
- Mentale gezondheid
- Fysieke gezondheid
- In aanraking met politie/justitie/reclassering
- Middelengebruik
- In contact met hulpverlening

Het programma is zo ingedeeld dat er niet alleen onderwijs wordt geboden, maar New LIFE beoogt daarnaast een veilige en ondersteunende omgeving te creëren waarin jongeren zich persoonlijk kunnen ontwikkelen. Een belangrijk onderdeel daarbinnen is de focus op een sterke vertrouwensband tussen docenten en studenten met het doel dat de studenten zich gehoord, gesteund en gemotiveerd voelen om hun opleiding af te ronden en een stabiele toekomst op te bouwen.

In figuur 1 zijn de belangrijke componenten van het New LIFE programma schematisch weergegeven. **New LIFE is een 1-jarig mbo-traject op MBO 2 niveau van 40 weken.** Een belangrijk element is dat er **gedurende het jaar verschillende flexibele instroom momenten** zijn, zodat studenten die willen deelnemen niet hoeven te wachten tot het nieuwe schooljaar. In de tussenliggende vakken staat uitgelegd wat studenten precies doen, welke vakken zij volgen en wat belangrijke aandachtspunten zijn binnen New LIFE. Tot slot leidt dat ertoe dat de jongere goed voorbereid is op zijn of haar examen en proeve van bekwaamheid.

Figuur 1 – schematische weergave New LIFE

De aanpak binnen New LIFE kent een aantal belangrijke uitgangspunten. Zo zitten studenten gedurende het hele schooljaar in een **vaste klas** en krijgen zij **alle vakken van twee vaste docenten**. Deze twee docenten hebben naast het feit dat ze docent zijn ook een 'coach' rol. Als coach begeleiden zij studenten bij hun leerdoelen. Zij kennen de studenten en hebben een persoonlijke band met hen. Deze docent/coach verzorgt ook de stagebegeleiding. De docenten binnen New LIFE hebben er allemaal bewust voor gekozen om specifiek met deze doelgroep te werken. Ze zijn daardoor intrinsiek gemotiveerd en hebben vaak ook veel kennis en expertise rondom kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek.

Naast de begeleiding door docenten/coaches, wordt nauw samengewerkt met het ZorgDoeTeam (ZDT). Dit is een multidisciplinair team dat bestaat uit:

- Jongerenwerkers*
- Gezinsspecialist*
- Schoolpsycholoog
- Zorgcoördinator
- School verpleegkundige*
- Coach – die de rol ook van docent heeft voor de schoolse-thema's

* Deze rollen zijn niet in dienst bij New LIFE, maar werken wel samen en zijn vindbaar op school.

Professionals uit het ZDT staan dicht bij de klas en studenten. New LIFE wil hiermee dat zij zeer benaderbaar zijn en het contact met de studenten nagenoeg drempelloos is. Met deze samenwerking wil New LIFE inspelen op bredere uitdagingen in het leven van studenten. New LIFE is zich ervan bewust dat studenten op zich op school niet in een vacuüm bevinden, maar dat de zaken die buiten school gebeuren invloed heeft op de prestaties op school. Doormiddel van het ZDT wil New LIFE haar studenten zo goed mogelijk ondersteunen in brede zin zodat zij vervolgens de stap kunnen zetten naar een vervolgopleiding of de arbeidsmarkt.

Tot slot heeft New LIFE vijf kernprincipes. Deze kernprincipes geven richting aan het dagelijks handelen van het team.

- **Respect:** moet je verdienen, begin vandaag
- **Steun:** bouwen aan je toekomst? Steun maar op mij!
- **Eerlijk:** waarom zou je moeilijk doen, als het eerlijk kan?
- **Gastvrijheid:** mag het ietsje meer zijn?
- **Aandacht:** wat je krijgt kun je ook geven

2.2 Werkzame elementen binnen New LIFE

New LIFE wil studenten die het (nog) niet is gelukt een startkwalificatie te behalen helpen om dit alsnog te doen. Om dat doel te bereiken zijn een aantal werkzame elementen geïdentificeerd, deze zijn onderverdeeld in drie hoofdcategorieën:

A) Aansluiten op individuele behoefte van de leefwereld van de kwetsbare jongere

B) Creëren van een veilige plek en ondersteunende omgeving

C) Systeemgerichte aanpak

Deze categorieën van werkzame elementen zijn voor New LIFE van belang om er uiteindelijk voor te zorgen dat de aanpak van New LIFE slaagt met het doel studenten te helpen hun startkwalificatie te halen en zelfredzaam te zijn zodat zij (goede) keuzes kunnen maken voor hun eigen leven.

A. Aansluiten op individuele behoefte van de leefwereld van de kwetsbare jongere

De focus van New LIFE is op de individuele behoeften van studenten. Deze behoeften kunnen worden onderverdeeld naar drie thema's

1. Schoolste thema's

- Studenten zitten in een vaste klas en hoeven niet steeds te veranderen van klas.
- Twee vaste docenten per klas met allebei ook een coachende rol. De docenten geven les in alle vakken, de twee vaste docenten staan dus de hele lesdag voor de klas.

2. Niet-schoolse thema's

- Praktische en emotionele ondersteuning gericht op verschillende leefgebieden. De leefgebieden zijn: thuissituatie, woonsituatie, vrijetijdsbesteding, financiën, mentale gezondheid, fysieke gezondheid, in aanraking met politie/justitie/reclassering, middelengebruik, in contact met hulpverlening. Het ZDT speelt hierin een belangrijke rol.

3. Overkoepelend

- Échte samenwerking tussen docent en jongere, op basis van vertrouwen en relatie.
- Binnen New LIFE wordt gepraat **met** de kwetsbare jongeren in plaats van **over** de kwetsbare jongere. Er worden zo min mogelijk aannames gemaakt over de jongere.
- Maatwerk is een randvoorwaarde van New LIFE.
- Wanneer verzuim plaatsvindt wordt er direct contact gezocht met de jongere en wordt de reden van het verzuim besproken. Vervolgens wordt er gekeken naar welke stappen genomen moeten in overleg met de jongere en wie van het ZDT eventueel aangehaakt moet worden.

B. Creëren van een veilige en ondersteunende omgeving

Een tweede categorie van werkzame elementen is het creëren van een veilige en ondersteunende omgeving. Ook dit is een belangrijk onderdeel van het New LIFE programma om succesvol VSV jongeren te kunnen helpen in het behalen van hun startkwalificatie en op weg te helpen naar zelfredzaamheid.

Het ZDT is een multidisciplinair team. Binnen het ZDT vindt samenwerking plaats tussen zowel interne als externe collega's. De school is een vindplaats voor meerdere projecten rondom jongeren. Het ZDT is zelf proactief en is laagdrempelig te benaderen door jongeren. Het ZDT bestaat enerzijds

uit jongerenwerkers, een gezinsspecialist en de school verpleegkundige. Zij zijn niet in dienst bij New LIFE, maar werken wel samen en zijn vindbaar op school. Daarnaast heeft New LIFE zelf een schoolpsycholoog en zorgcoördinator in dienst.

New LIFE legt een sterke focus op informeel contact met de studenten waarin er ruimte is voor feedback op de docent vanuit de jongere, dit is vrij uniek binnen het onderwijs. Sommige van de docenten gaven ook aan hier in het begin aan te moeten wennen.

Dankzij de frequente voortgangsgesprekken met de jongere beoogd New LIFE de behoeften van de jongere duidelijker te krijgen zodat haalbare doelen gesteld kunnen worden. De hulp en ondersteuning van het ZDT en docenten wordt hier vervolgens op aangepast. New LIFE gelooft namelijk dat haalbare doelen zorgen voor succeservaringen, daarbij is het behalen van de startkwalificatie niet het uiterste doel, maar gaat het vooral om **zelfredzaamheid**.

C. Systeemgerichte aanpak

Door de flexibele instroom gedurende het jaar wil New LIFE een grote bottleneck, namelijk dat studenten soms een jaar moeten wachten waardoor hun interesse in school afneemt, verkleinen. De coaches en de relevante ZDT-medewerkers hebben ook regelmatig contact met externe hulpverleners en instanties waar de jongere mee te maken heeft. Vanuit New LIFE worden structureel organisatie brede overleggen geïnitieerd met betrokken stakeholders zoals zorgverleners en steunpilaren, waarbij de jongere ook wordt uitgenodigd met als doel om meer op één lijn te komen en duidelijkheid te verschaffen over wie waar verantwoordelijk voor is. Ook deze gesprekken worden gehouden mét de kwetsbare jongeren in plaats van over de jongere. De jongere staat ook hierin centraal.

2.3 Theory of Change New LIFE

Samen met de medewerkers van New LIFE is een Theory of Change (ToC) opgesteld. De ToC geeft overzichtelijk weer hoe New LIFE verwacht de beoogde impact te bereiken. De ToC van New LIFE bestaat uit de volgende componenten:

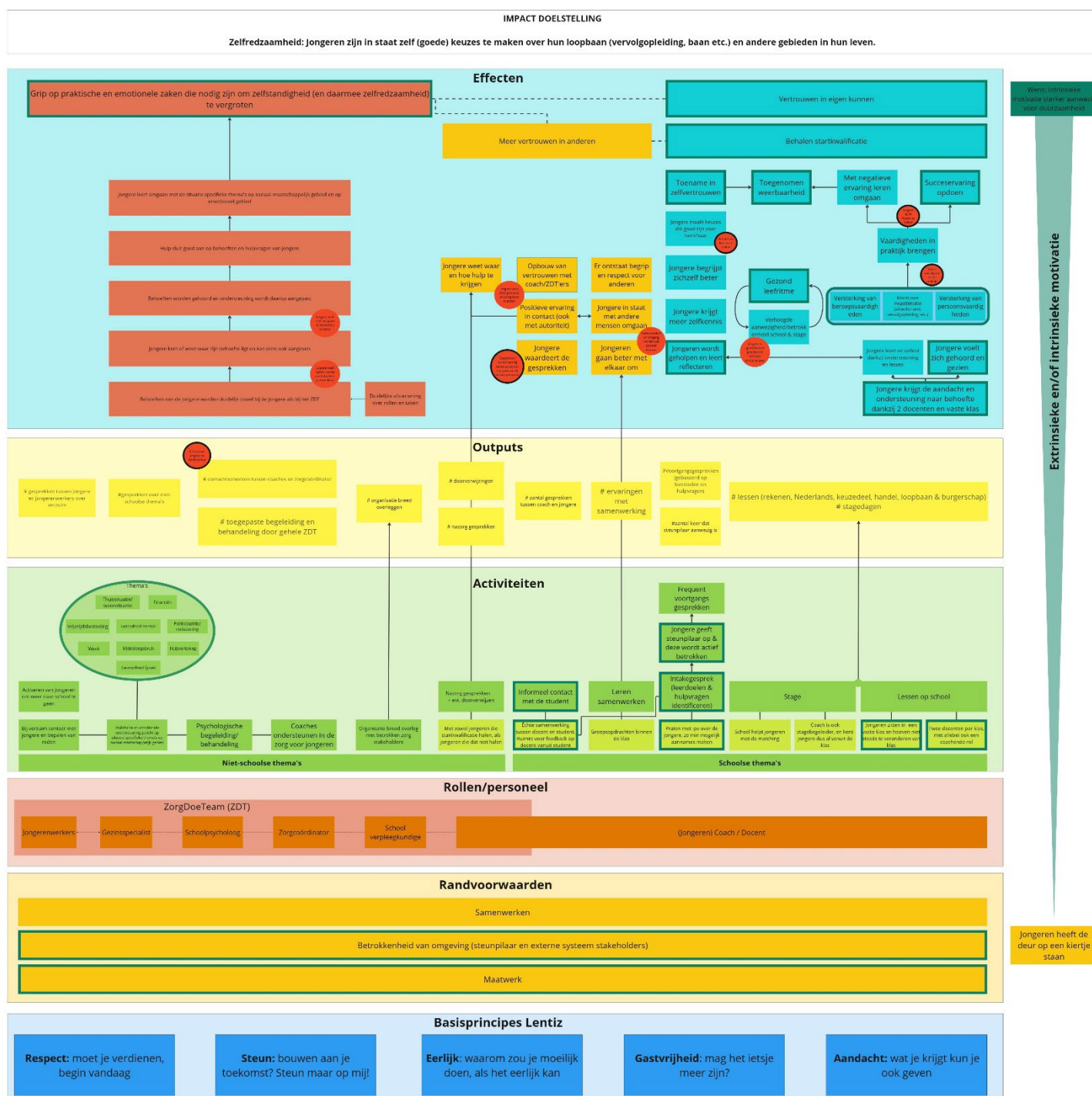
1. **Impactdoelstelling:** Het uiteindelijke doel dat New LIFE wil bereiken.
2. **Effecten:** Veranderingen die bij de doelgroep worden beoogd, en die via een keten van tussenstappen leiden tot de beoogde outcomes
3. **Outputs:** Directe, meetbare resultaten van de activiteiten.
4. **Activiteiten:** Interventies die de beoogde effecten mogelijk maken.
5. **Inputs:** Benodigde middelen, tijd, financiering en expertise.
6. **Aannames:** Veronderstellingen en externe factoren die de effectiviteit beïnvloeden.

Omdat New LIFE zich op verschillende onderdelen focust in de begeleiding van de jongeren, is er een onderscheid gemaakt tussen schoolse thema's en niet-schoolse thema's:

- **Schoolse thema's** zijn activiteiten en effecten die logischerwijs passen binnen een onderwijsinstelling. Denk aan lessen die leiden tot toegenomen kennis of een stagebegeleiding.
- **Niet schoolse thema's** gaan over thema's waar niet standaard aandacht voor is binnen het regulier onderwijs, denk aan lastige thuissituaties of problemen met huisvesting. Hier wil New LIFE jongeren in begeleiden.

De schoolse thema's zijn rechts in het geel en blauw weergegeven. De niet-schoolse thema's zijn links in het rood weergegeven.

Figur 2 – Theory of Change New LIFE¹

¹ Er is ook een .pdf-versie beschikbaar van de Theory of Change voor betere leesbaarheid.

2.4 New LIFE – Tussentijdse conclusie

New LIFE richt zich op een specifieke doelgroep: kwetsbare jongeren die voortijdig zijn uitgevallen in het onderwijs en te maken hebben met een opeenstapeling van problemen in verschillende leefgebieden. Het programma heeft als belangrijkste doelen om deze jongeren alsnog te helpen een startkwalificatie te behalen en hun zelfredzaamheid te vergroten. Daarbij wordt gestreefd naar duurzame impact. Met zelfredzaamheid wordt bedoeld: *jongeren zijn in staat zelf (goede) keuzes te maken over hun loopbaan (vervolgopleiding, baan, etc.) en andere gebieden in hun leven.*

Vanuit de literatuur zijn oorzaken gevonden voor VSV. Nagenoeg alle oorzaken komen voor bij de deelnemers van New LIFE. Dit bevestigt dat New LIFE zich richt specifiek op kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek. Ook uit cijfer van New LIFE zelf blijkt dit, binnen het traject doen bovengemiddeld veel jongeren mee die problemen hebben op 3 tot 5 leefgebieden, of problemen hebben op >6 leefgebieden. Ook zijn werkzame elementen gevonden die belangrijk zijn om VSV jongeren te helpen terug naar school te gaan en een diploma te halen. De werkzame elementen kunnen worden samengevat in drie categorieën: Aandacht voor de individuele behoeften van de leefwereld van jongeren, het creëren van een veilige en ondersteunende omgeving en een systeemgerichte aanpak. In tabel 4 is een analyse gedaan waarbij voor de werkzame elementen die zijn geïdentificeerd in de literatuur is gekeken in hoeverre deze zijn geborgd binnen de aanpak van New LIFE (gebaseerd op interne documentatie en het vaststellen van de ToC).

Tabel 4: Werkzame elementen Literatuur en New LIFE

Literatuur	New LIFE
Aansluiten op de individuele behoeften van de leefwereld van de jongere	
Persoonlijke aandacht en ondersteuning	Twee vaste docenten per klas met coachende rol – aandacht is een kernprincipe
Oprechte interesse, geduld en een luisterend oor	Échte samenwerking tussen docent en student
"Hechting", erkenning en waardering	Praten met de jongere en niet over de jongere, zo min mogelijke aannames
Maatwerk en flexibiliteit	Maatwerk is een randvoorwaarde van New LIFE
Praktische ondersteuning	Praktische en emotionele ondersteuning op situatie-specifieke thema's
Creëren van een veilige en ondersteunende omgeving	
Ruimte geven om fouten te maken, te experimenteren en te groeien	Focus op de jongeren die eigen coach heeft en gekoppeld is aan het XDT, New LIFE heeft ook een lange adem en geeft daarmee jongeren de ruimte om fouten te maken en te experimenteren
Creëren van veiligheid door het bouwen aan positieve relaties met docenten en mentoren	Ruimte voor feedback op docent vanuit student, informeel contact tussen docent en student
Vertrouwen, respect en open communicatie	Respect is een kernprincipe. Ook geldt dat de jongere feedback kan geven aan de docent. Er is een basis van relatie en vertrouwen tussen jongere en docent.
Creëren van succeservaringen	Hogere focus dan behalen startkwalificatie: vertrouwen in eigen kunnen
Focussen op haalbare doelen en kleine stappen	Haalbare doelen worden in kaart gebracht n.a.v. behoefte van jongere, hiervoor worden structurele studie voortgangsgesprekken gebruikt. Er wordt ruim tijd

	gegeven en genomen, tijd om ook fouten te kunnen maken.
Systeemgerichte aanpak	
Samenwerking tussen verschillende sectoren	Veel samenwerking tussen multidisciplinair ZDT, de docent en met verschillende andere partijen zowel binnen en buiten de school (van buiten ook in de school).
Regelmatig monitoren en evalueren	Organisatie breed en structureel overleg met betrokken stakeholders en de kwetsbare jongeren – bij verzuim is direct contact met de jongere over de reden.

Uit deze analyse blijkt dat New LIFE voldoet aan de belangrijkste werkzame elementen die nodig zijn om succesvol kwetsbare VSV jongeren met gestapelde problematiek te helpen terug naar school te gaan en daar een diploma te halen.

Concluderend

Het feit dat de gevonden werkzame elementen vanuit de literatuur goed geborgd zijn in de aanpak van New LIFE maakt het aannemelijk dat de beoogde impact behaald wordt. Ook wordt door het literatuuronderzoek bevestigd dat New LIFE zich daadwerkelijk richt op kwetsbare jongeren met gestapelde problematiek.

STAKEHOLDERSSESSIE

De inzichten uit de inputsessies met New LIFE en het literatuuronderzoek zijn besproken tijdens een verdiepende sessie met een groep stakeholders. Deze stakeholders zijn op uiteenlopende manieren betrokken bij de doelgroep van New LIFE en hebben hun kennis en perspectieven gedeeld. In de onderstaande tabel (niet opgenomen in deze tekst) zijn de deelnemende partijen weergegeven.

Tabel 5: Overzicht van stakeholders

Stakeholder nummer	Functie
Stakeholder 1	Schooldirecteur MBO-instelling
Stakeholder 2	Adviseur MBO-raad
Stakeholder 3	Gedragswetenschapper EUR
Stakeholder 4	Projectmedewerker jongerenparticipatie
Stakeholder 5	RMC-coördinator
Stakeholder 6	Beleidsadviseur Jeugd & Onderwijs gemeente Schiedam
Stakeholder 7	Strategisch adviseur nationaal programma leefbaarheid
Stakeholder 8	Directeur samenwerkingsverbanden

In het gesprek is ingegaan op oorzaken van VSV en wat die oorzaken betekenen voor een aanpak om VSV jongeren weer in het onderwijs te betrekken. Daarnaast is gesproken over wat belangrijke werkzame elementen zijn die geborgd moeten worden om VSV jongeren succesvol te kunnen helpen zelfredzaam te worden.

De belangrijkste conclusies op basis van deze stakeholdersessie zijn de volgende. Een belangrijke oorzaak voor VSVS is multiproblematiek, ook binnen LIFE is dit terug te zien. Tijdens de sessie is een gesprek gevoerd over wat belangrijk is in de omgang met jongeren met multiproblematiek. Daaruit kwamen den volgende elementen naar voren:

- **Persoonlijk contact** met de jongere is belangrijk, die stelt in staat om hulp goed te laten aansluiten bij behoeften van jongeren
- **Een persoon die buiten school** om de jongere motiveert en begeleidt is belangrijk (een steunpilaar). Dit kan bijvoorbeeld een ouder zijn, een jongerenwerker of familielid
- Er is ook **geduld/ruimte** nodig, jongeren hebben soms bedenktijd en reflectietijd nodig voor een vervolgstap

Tijdens de sessie kwam meermaals het belang van een steunend sociaal netwerk terug. Om dit steunende sociale netwerk te stimuleren zijn de volgende zaken van belang:

- Belangrijk aandacht te hebben voor de **sociaal-emotionele ontwikkeling** van jongeren
- Effectief om samen te werken met **partners die ook actief zijn buiten de school**, zoals jongerenwerkers, en daar ook met de jongere in contact zijn.

Tot slot is besproken dat de beoogde impact van New LIFE is om jongeren zelfredzaam te maken zodat zij zelf keuzes kunnen maken. De volgende elementen zijn hierin van belang volgens de experts

- Jongeren moeten **autonomie en verantwoordelijkheid** krijgen zodat ze zelf keuzes kunnen maken en leren omgaan met de gevolgen van die keuzes. Dat vraagt geduld en begeleiding.
- **Praktische vaardigheden** zoals belastingaangifte, hoe neem je zelfstandig beslissingen en hoe verzorg je jezelf? Ook dit zijn belangrijke onderdelen die studenten kunnen helpen richting zelfredzaamheid
- **Stimuleren van een sociaal netwerk** rondom de jongere.

- Werken aan **mentale weerbaarheid** zodat jongeren kunnen omgaan met tegenslagen of prestatiedruk.

In tabel 6 staan belangrijke werkzame elementen die zijn geïdentificeerd tijdens de stakeholdersessie. Ook in deze tabel is opnieuw de koppeling gemaakt met de aanpak van New LIFE om zicht te krijgen in hoeverre deze werkzame elementen op dit moment geborgd zijn binnen New LIFE.

Tabel 6: Werkzame elementen Stakeholdersessie en New LIFE

Stakeholdersessie	New LIFE
Omgaan met multiproblematiek	
Persoonlijk contact en aandacht	Twee vaste docenten per klas, echte samenwerking tussen docent en student
Stabiele steunpilaar	New LIFE ziet de waarde in van een steunpilaar, bij studievoortgangsgesprekken bijvoorbeeld wordt altijd een steunpilaar uitgenodigd. Wanneer geen steunpilaar beschikbaar is in de eigen familie kan bijvoorbeeld ook de gezinscoach optreden als steunpilaar
Geduld en ruimte nodig	New LIFE heeft een lange adem en geeft jongeren de ruimte om fouten te maken en tot inzichten te komen
Steunend sociaal netwerk stimuleren	
Aandacht voor sociaal-emotionele ontwikkeling van jongeren	New LIFE ziet erg de waarde in van sociaal vaardig zijn en besteed hier ook aandacht in. Bijvoorbeeld door groepsopdrachten en het informele contact tussen docent en student waar de student ook van kan leren
Samenwerking met partners buiten school	New LIFE werkt samen met jongerenwerkers en een gezinscoach die ook buiten de school om in contact is met de jongeren, bijvoorbeeld in hun buurt of gezin
Zelfredzaamheid van jongeren bevorderen	
Autonomie en verantwoordelijkheid	Jongeren worden heel serieus genomen en betrokken bij besluitvorming door New LIFE
Praktische vaardigheden bevorderen	Het is niet duidelijk in hoeverre New LIFE hieraan bijdraagt
Sociaal netwerk stimuleren	Hiervoor is behoorlijk veel aandacht binnen New LIFE, dit is terug te zien in het belang dat wordt gehecht aan een steunpilaar van de jongere
Werken aan mentale weerbaarheid	Mentale weerbaarheid is een belangrijk onderdeel in de ToC van New LIFE

Zoals te zien is in tabel 6 zijn nagenoeg alle werkzame elementen al goed geborgd binnen de aanpak van New LIFE. Dat maakt het aannemelijk dat New LIFE op een succesvolle manier omgaat met jongeren met multiproblematiek, eraan bijdraagt dat het sociaal netwerk van jongeren wordt gestimuleerd en dat New LIFE ook bijdraagt aan het bevorderen van de zelfredzaamheid van jongeren. Het enige werkzame element dat niet duidelijk geborgd lijkt in de aanpak van New LIFE is de aandacht voor het bevorderen van praktische vaardigheden.

IMPACTANALYSE VAN NEW LIFE

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de enquête gepresenteerd om te analyseren of de beoogde effecten van New LIFE daadwerkelijk behaald worden. Voor de meting in dit onderzoek zijn een aantal effecten gekozen op basis van de ToC. De impactdoestelling van New LIFE is: *Zelfredzaamheid bevorderen: jongeren zijn in staat zelf (goede) keuzes te maken over hun loopbaan (vervolgopleiding, baan etc.) en andere gebieden in hun leven.* Op basis van deze impactdoelstelling is vervolgens een ToC opgebouwd met daarin de effecten die nodig zijn om deze impactdoelstelling te bereiken. Vanuit deze ToC zijn de volgende effecten geselecteerd voor de analyse:

- Vertrouwen in eigen kunnen
- Vertrouwen in anderen
- Grip op praktische en emotionele zaken die nodig zijn om zelfstandigheid (en daarmee zelfredzaamheid) te vergroten
- Locus of Control
- Zelfwaardering

4.1 Procesbeschrijving & beschrijvende statistieken

De effecten die gemeten zijn door middel van de vragenlijst zijn geselecteerd op basis van ToC van New LIFE. De vragenlijst is door New LIFE uitgezet onder 925 waarvan er uiteindelijk 105 respondenten zijn. Vervolgens is op basis van twee stappen een deel van deze respons verwijderd. Allereerst was er onvolledig respons. Binnen deze analyse zijn enkel de respondenten verwijderd die **géén** van de vragen hebben ingevuld. Heel weinig respondenten hebben de volledige vragenlijst ingevuld. Daarnaast is de vragenlijst ook gestart door 18 jongeren die niet hebben deelgenomen aan New LIFE op mbo-niveau. Zij hebben de verdere vragenlijst niet ingevuld omdat deze specifiek was gericht op jongeren die **wél** hebben deelgenomen aan New LIFE. Dit maakt dat de analyse uiteindelijk is gebaseerd op een respons van 73. Naarmate de vragenlijst vordert zijn steeds meer jongeren gestopt, daarom zal de N per vraag verschillen.

Tabel 1: N waarde enquête

	Aantal
Totaal aantal respondenten	105
Onvolledige responses	14
Niet deelgenomen aan New LIFE op mbo-niveau	18
Uiteindelijke respons	73

Zoals te zien in onderstaande tabellen is de verdeling man-vrouw vrij gelijk, ook is er één iemand die zichzelf als "anders" identificeert. Verder is ook gevraagd of jongeren hun diploma wel of niet behaald hebben bij New LIFE. Voor 85.5% is dit het geval. In de dataset zitten ook een aantal jongeren die geen diploma hebben behaald bij New LIFE. Zoals te zien is de vraag over het al dan niet behalen van een diploma door 69 respondenten ingevuld in plaats van de 73 waarover hierboven is gesproken. Een aantal respondenten hebben deze vraag niet ingevuld, waardoor de totale respons op deze vraag lager uitkomt.

Tabel 2: Geslacht respondenten

	Aantal	Percentage
Vrouw	37	50.7%
Man	35	47.9%
Anders	1	1.4%
Totaal	73	100%

Tabel 3: Diploma behaald

	Aantal	Percentage
Ja	59	85.5%
Nee	10	14.5%
Totaal	69	100%

4.2 Analyse per effect

Alle stellingen zijn gescoord op een schaal van 1 tot 5, waarbij 1 staat voor 'helemaal oneens' en 5 voor 'helemaal eens'. Per stelling wordt de gemiddelde score weergegeven. Daarnaast zijn ook de percentages vermeld van het aantal respondenten dat het eens is met de stelling. Voor het berekenen van deze percentages zijn de antwoordopties 5 ('helemaal eens') en 4 ('eens') samengevoegd. Deze manier van berekenen kan ertoe leiden dat twee stellingen dezelfde gemiddelde score hebben, terwijl het percentage afwijkt. Zo kan het bijvoorbeeld zijn dat veel respondenten een 3 hebben gescoord, of dat er juist sprake is van een duidelijke verdeling tussen respondenten die het (helemaal) eens zijn en respondenten die het (helemaal) oneens zijn. In beide gevallen ligt de gemiddelde score rond de 3, maar de percentages kunnen sterk uiteenlopen.

Waar mogelijk zijn losse stellingen die gezamenlijk een bepaald effect meten, samengevoegd tot een zogenaamd 'construct'. Dit construct geeft een totaalbeeld van hoe respondenten bijvoorbeeld hun vertrouwen in anderen of hun zelfredzaamheid beoordelen. De onderliggende stellingen meten verschillende dimensies van dit construct. Met kleuren is aangegeven in hoeverre een score als positief wordt beschouwd. Scores vanaf 3,6 worden als positief gezien en zijn **groen** weergegeven. Scores tussen de 3,0 en 3,5 worden beschouwd als iets boven gemiddeld en zijn **geel** gemarkeerd. Scores van 2,9 of lager worden als lager dan gemiddeld aangemerkt en zijn **rood** weergegeven.

Goed om hierbij te benoemen is dat er verschillende stellingen zijn gebruikt die negatief zijn geformuleerd. Voor deze stellingen is ervoor gekozen deze te hercoderen. In geval van een negatieve stelling is een score van 1 positief en een score van 5 negatief. Door deze antwoorden om te draaien waarbij 1=5, 2=4, 3=3, 4=2 en 5=1 zijn de scores op deze negatief geformuleerde stellingen hetzelfde te interpreteren als neutraal geformuleerde stellingen.

Werk/opleiding/anders

De grootste groep respondenten is inmiddels aan het werk. Ook is ongeveer een derde een opleiding aan het volgen. De resterende 10 oud-studenten hebben 'anders' aangevinkt. De meeste van deze 10 zitten momenteel thuis in afwachting van de start van een vervolgopleiding. Daarnaast heeft New LIFE voor een groot deel geholpen in het bepalen van verdere vervolgstappen, en ongeveer de helft is het eens met de stelling dat New LIFE hen heeft geholpen met de keuze voor een nieuwe opleiding. Tot slot geeft 37,5% aan dat New LIFE heeft bijgedragen aan het vinden van werk.

Wat past het beste bij jouw situatie op het moment?	Aantal	%
Ik ben aan het werk	39	53,4%
Ik doe een opleiding	24	32,9%
Anders	10	13,7%

Bijdrage New LIFE	Score	% eens
New LIFE heeft bijgedragen aan het vinden van werk	3,2	37,5%
New LIFE heeft bijgedragen aan de keuze om een opleiding te gaan volgen	3,6	48,4%
New LIFE heeft mij geholpen met verdere vervolgstappen	3,6	61,1%

Concluderend

Het grootste deel van de oud-studenten van New LIFE zijn aan het werk of volgen een opleiding. De vraag in hoeverre New LIFE heeft bijgedragen aan het vinden van een vervolgstap wordt vrij positief beantwoordt door oud-studenten. Voor een vrij grote groep heeft New LIFE hieraan een bijdrage geleverd.

Vertrouwen in eigen kunnen

Vertrouwen in eigen kunnen is een belangrijk onderdeel om vervolgens ook keuzes te maken voor je eigen leven. Zoals te zien is in de onderstaande tabel hebben respondenten behoorlijk veel vertrouwen in hun eigen kunnen. Het gemiddelde voor het hele construct is met een 4,0 op een schaal van 1 tot 5 behoorlijk hoog. Uit de individuele stellingen blijkt dat jongeren vooral stelling 2, 3 en 4 hoog beoordelen. Zo'n 80% van de respondenten is het hier mee eens of helemaal mee eens. In de vragenlijst is ook gevraagd in hoeverre New LIFE heeft bijgedragen aan het feit dat respondenten vertrouwen hebben in hun eigen kunnen, de score die hieruit naar voren kwam was 3,9. 65,6% van de oud-studenten is het met de stelling eens of helemaal mee eens.

Bijdrage New LIFE	Score	% eens	N
1. Het lukt mij om de doelen te bereiken die ik voor mezelf stel	3,9	67,3%	58
2. Als ik zou willen veranderen ben ik er zeker van dat ik dat kan	4,1	79,3%	58
3. Als ik een probleem of uitdaging zie, zoek ik naar mogelijke oplossingen	4,1	80,3%	56
4. Ik kan meestal verschillende mogelijkheden vinden als ik iets wil veranderen	4,1	80,3%	55
5. Ik ben goed in het vinden van verschillende manieren om te krijgen wat ik wil	3,9	69,7%	56
6. Ik vraag anderen om hulp als ik dat nodig heb	3,9	66,0%	56

Gemiddelde construct	4,0
----------------------	-----

Concluderend

Uit de respons komt eenduidig naar voren dat oud-studenten van New LIFE vertrouwen hebben in hun eigen kunnen. Ook wordt duidelijk dat New LIFE hier voor veel oud-studenten een bijdrage aan heeft geleverd.

Vertrouwen in anderen

Vertrouwen in anderen is ook een belangrijk onderdeel om jongeren meer zelfredzaam te maken. New LIFE zet zich ook actief in om het netwerk van de jongere te betrekken gedurende de opleiding. Het construct vertrouwen in anderen krijgt een 3,9 gemiddelde. In de onderliggende stellingen is wel wat variatie te ontdekken. Zo ervaren respondenten niet heel veel steun vanuit anderen (stelling 1, 5 & 9). Aan de andere kant ervaren respondenten wel dat mensen om hen heen beschikbaar zijn (stelling 3 en 7). Verder is ook hierbij gevraagd in hoeverre respondenten aangeven dat New LIFE een rol heeft gespeeld bij het leren om mensen uit hun omgeving te betrekken, de gemiddelde score op de stelling is 3,1. In percentages blijkt dat 33,3% van de respondenten het hiermee eens is, 40,7% is neutraal en 25,9% is het er niet mee eens.

Bijdrage New LIFE	Score	% eens	N
1. Mijn omgeving geeft me de emotionele steun die ik nodig heb	3,8	62,9%	27
2. Mijn omgeving vindt het leuk om te horen wat ik denk	3,7	70,3%	27
3. Ik heb iemand waar ik naar toe zou kunnen gaan als ik me minder goed voel	4,2	81,1%	25
4. Mijn omgeving is erg open over hoe we over dingen denken	3,9	79,3%	26
5. Mensen uit mijn omgeving komen naar me toe voor emotionele steun	3,9	62,9%	26
6. Mijn omgeving is goed in het helpen met het oplossen van problemen	4,0	74,0%	26
7. Ik heb een aantal hechte vrienden waar ik veel mee deel	4,2	81,4%	27
8. Mijn vrienden zoeken me op voor plezier	3,9	70,3%	27
9. Ik heb onlangs advies gehad van iemand in mijn omgeving waar ik iets aan heb gehad	3,5	51,8%	26
Gemiddelde construct	3,9		

Concluderend

Het vertrouwen in anderen wordt hoog beoordeeld door oud-studenten van New LIFE. Er is minder eenduidigheid als het gaat om de rol van New LIFE hierin. 1/3^e geeft aan dat New LIFE heeft bijgedragen aan hun vertrouwen in anderen. 1/4^e geeft juist aan dat dit niet het geval is. De rest is neutraal.

Locus of Control

Het construct 'locus of control' gaat over het gevoel van controle dat mensen hebben over hun eigen leven. Wanneer mensen een hoge locus of control hebben betekent dit dat ze het gevoeld hebben dat ze in controle zijn en nemen zijn verantwoordelijkheid voor hun eigen acties. In geval van een lage locus of control worden externe invloeden vaak als reden genoemd voor bepaald gedrag. Respondenten scoren vrij hoog op de stelling 'ik bepaal wat er in mijn leven gebeurt'. Ook zijn de meeste jongeren het oneens met stelling 3. Zij geven dus aan wel invloed te hebben op ongelukkige momenten. Tegelijkertijd is 41,6% van de jongeren het eens met de stelling 'ik voel dat ik soms weinig controle heb op mijn leven'.

Bijdrage New LIFE	Score	% eens	N
1. Als mensen nergens goed in zijn hebben ze hier hard voor gewerkt, het is geen geluk	3,6	54,2%	24
2. Ik bepaal wat er in mijn leven gebeurt	4,0	79,2%	24
3. Ik heb geen invloed op de ongelukkige momenten in mijn leven, het is gewoon pech ²	3,3	20,8%	24
4. Ik voel dat ik soms weinig control heb op mijn leven ³	2,8	41,6%	24
Gemiddelde construct	3,4		

Concluderend

Het beeld ten aanzien van de locus of control is gemixt. Een grote groep is overtuigd dat zij zelf bepalen wat er in hun leven gebeurt. Tegelijkertijd voelt een grote groep soms weinig controle over het eigen leven.

Zelfredzaamheid

De beoogde impact van New LIFE is om eraan bij te dragen dat jongeren zelf in staat zijn goede keuzes te maken over zowel hun loopbaan als andere gebieden in hun leven. Dit construct 'zelfredzaamheid' gaat hierop in. Respondenten scoren gemiddeld een 3,8 als het gaat om zelfredzaamheid. Ze geven aan goed zelf beslissingen te kunnen nemen en laten zich ook niet zo snel beïnvloeden door anderen. Het vragen om hulp of komen tot de keuze die het beste is blijkt voor een deel van de respondenten wel wat lastiger. Vervolgens is ook gevraagd in hoeverre respondenten vinden dat New LIFE hen heeft geleerd om keuzes te maken in hun leven. De gemiddelde score die jongeren geven op deze stelling is een 3,5. In totaal is 2/3^e van de respondenten het mee eens of helemaal mee eens.

Bijdrage New LIFE	Score	% eens	N
1. Ik kan goed de voor- en nadelen van een keuze inzien	3,9	66,7%	24

² Deze stelling is negatief geformuleerd, de scores op de stelling zijn echter gehercodeerd. Dat betekent dat een score 1 (helemaal oneens) is veranderd in een score 5 (helemaal eens) enzovoorts. Dit maakt dat deze score vergelijkbaar is met de positief geformuleerde stellingen.

³ Deze stelling is negatief geformuleerd, de scores op deze stelling zijn echt gehercodeerd. Dat betekent dat een score 1 (helemaal oneens) is veranderd in een score 5 (helemaal eens) enzovoorts. Dit maakt dat deze score vergelijkbaar is met de positief geformuleerde stellingen.

2. Ik kan zelf beslissingen nemen	4,2	83,3%	24
3. Ik vraag om hulp wanneer ik het nodig heb	3,5	54,1%	24
4. Ik vraag om advies wanneer ik het nodig heb	3,8	66,7%	24
5. Ik ben er goed in om de keuze te vinden die het beste is voor mij	3,7	58,4%	24
6. Ik laat me niet zo snel beïnvloeden door anderen bij het maken van een keuze	4,0	66,7%	24
7. Ik neem de tijd om mijn beslissingen te maken zo lang ik nodig heb	3,8	66,7%	24
Gemiddelde construct	3,8		

Concluderend

De score op zelfredzaamheid is vrij hoog. Oud-studenten zijn dus goed in staat zelf, weloverwogen keuzes te maken. 2/3^e geeft ook aan dat New LIFE hen hierbij heeft geholpen. Uit de data blijkt ook dat oud-studenten om hulp vragen/advies vragen wat lastig vinden.

Zelfwaardering

Zelfwaardering gaat over de waarde en het vertrouwen dat je in jezelf hebt. Dit is een belangrijk onderdeel om uiteindelijk zelf keuzes te kunnen maken over je eigen leven (de beoogde impact van New LIFE). De stellingen rondom zelfwaardering zijn vrij beperkt ingevuld. Dit waren ook de stellingen waar in eerste instantie veel respondenten afhaakten. Vervolgens is besloten deze stellingen als laatste voor te leggen.

Deze beperkte respons maakt dat voorzichtig moet worden omgegaan met de resultaten. In de stellingen zijn grote verschillen te zien. Jongeren zijn over het algemeen vrij ontevreden over zichzelf, zo'n 60% denkt soms niet goed genoeg te zijn en bijna de helft van de respondenten zou meer respect voor zichzelf willen hebben. Tegelijkertijd hebben respondenten wel sterk het idee dat ze waardevol zijn, net als andere mensen. 45,8% van de jongeren geeft aan dat New LIFE hen heeft geholpen positiever naar zichzelf te kijken. 20,8% geeft aan dat dit juist niet het geval is.

Bijdrage New LIFE	Score	% eens	N
1. Over het algemeen ben ik tevreden over mezelf	2,9	36,8%	48
2. Soms denk ik dat ik niet goed genoeg ben ⁴	2,0	59,6%	34
3. Ik kan dingen net zo goed als de meeste andere mensen	3,6	58,3%	24

⁴ Deze stellingen zijn negatief geformuleerd, de scores op deze stellingen zijn echt gehercodeerd. Dat betekent dat een score 1 (helemaal oneens) is veranderd in een score 5 (helemaal eens) enzovoorts. Dit maakt dat deze scores vergelijkbaar zijn met de positief geformuleerde stellingen.

4. Ik heb het gevoel dat ik niet veel heb om trots op te zijn ⁵	2,3	58,3%	18
5. Ik heb het gevoel dat ik waardevol en, net als andere mensen	4,2	91,7%	23
6. Ik zou willen dat ik meer respect voor mezelf had ⁶	2,6	45,5%	16

Concluderend

Jongeren scoren het merendeel van de stellingen vrij laag. Over het algemeen genomen hebben jongeren een tamelijk lage zelfwaardering. De rol van New LIFE is gemixt. Voor sommigen heeft New LIFE een positieve bijdrage geleverd aan hun zelfwaardering, voor anderen niet.

4.3 Analyse – Tussentijdse conclusie

Voor een aantal effecten is duidelijk bewijs gevonden onder oud-studenten. Dit geldt met name voor het vertrouwen in eigen kunnen, het vertrouwen in anderen en voor zelfredzaamheid. Op deze gebieden scoren de oud-studenten over het algemeen hoog. Daarnaast geeft een aanzienlijk deel van de respondenten aan dat het programma New LIFE een positieve bijdrage heeft geleverd aan hun vertrouwen in eigen kunnen en hun zelfredzaamheid. Voor het vertrouwen in anderen geeft ongeveer een derde van de oud-studenten expliciet aan dat New LIFE hieraan heeft bijgedragen, terwijl een kwart aangeeft dat het programma op dit vlak geen invloed heeft gehad.

De resultaten op andere gebieden zijn minder eenduidig positief. Dit geldt met name voor zelfwaardering en de zogenoemde locus of control. Bij zelfwaardering vallen de scores relatief laag uit, wat erop wijst dat jongeren zichzelf over het algemeen tamelijk laag waarderen. Binnen het construct locus of control zijn de reacties verdeeld: een vrij grote groep jongeren is het met veel van de stellingen eens, terwijl een andere, eveneens aanzienlijke groep het juist oneens is met een groot deel van de stellingen. Deze spreiding in antwoorden duidt op uiteenlopende ervaringen en percepties onder de respondenten.

⁵ Deze stellingen zijn negatief geformuleerd, de scores op deze stellingen zijn echt gehercodeerd. Dat betekent dat een score 1 (helemaal oneens) is veranderd in een score 5 (helemaal eens) enzovoorts. Dit maakt dat deze scores vergelijkbaar zijn met de positief geformuleerde stellingen.

⁶ Deze stellingen zijn negatief geformuleerd, de scores op deze stellingen zijn echt gehercodeerd. Dat betekent dat een score 1 (helemaal oneens) is veranderd in een score 5 (helemaal eens) enzovoorts. Dit maakt dat deze scores vergelijkbaar zijn met de positief geformuleerde stellingen.

CONCLUSIE

New LIFE richt zich op jongeren die voortijdig dreigen uit te vallen uit het onderwijs en die te maken hebben met meerdere problemen op verschillende leefgebieden. Het programma heeft als doel deze jongeren te ondersteunen bij het behalen van een startkwalificatie. Daarnaast beoogt New LIFE jongeren meer zelfredzaam te maken. Daarmee wordt bedoeld: jongeren zijn in staat om keuzes te maken met betrekking tot hun loopbaan en andere levensgebieden. Het behalen van een startkwalificatie is hierin een onderdeel.

Er is veel onderzoek gedaan naar programma's die gericht zijn op jongeren met een vergelijkbare achtergrond. In deze onderzoeken worden werkzame elementen beschreven die bijdragen aan het realiseren van de programmadoelen. Deze werkzame elementen worden op dit moment al goed geborgd binnen de aanpak van New LIFE. Daardoor is het aannemelijk dat New LIFE haar beoogde impact bereikt.

Eén van de werkzame elementen gaat over het belang van een systeemgerichte aanpak. Binnen New LIFE wordt deze aanpak toegepast in samenwerking met de Gemeente Schiedam: zorgprofessionals zoals jongerenwerkers en gezinscoaches zijn aanwezig op school en zijn toegankelijk voor studenten, ook als zij formeel geen onderdeel zijn van de schoolorganisatie. Deze manier van werken sluit aan bij de bredere beweging richting domein overstijgende samenwerking tussen zorg, welzijn, WMO en onderwijs, zoals onder andere beschreven in het Integraal Zorgakkoord (IZA).

Tijdens een stakeholdersessie zijn professionals bevraagd die betrokken zijn bij de aanpak van voortijdig schoolverlaten. Tijdens deze sessie is onder andere stilgestaan bij de ondersteuning van jongeren met meerdere problemen en welke werkzame elementen belangrijk zijn specifiek voor deze doelgroep. De benoemde werkzame elementen worden allemaal goed geborgd binnen de aanpak van New LIFE. Verder werd het belang van een sociaal netwerk besproken. Voor het opbouwen van zo'n netwerk zijn verschillende factoren van belang. Deze komen ook terug in de opzet van New LIFE. Tot slot werd tijdens de sessie besproken wat jongeren nodig hebben om keuzes te kunnen maken over hun toekomst. Ook op dit vlak komen elementen uit de praktijk en de literatuur overeen met wat binnen New LIFE wordt toegepast.

Het vragenlijst onderzoek laat zien dat deelnemers positieve veranderingen ervaren op het gebied van vertrouwen in eigen kunnen, vertrouwen in anderen en zelfredzaamheid. Verschillende oud-studenten geven aan dat het programma hen heeft ondersteund in het maken van keuzes en dat hun vertrouwen in eigen capaciteiten is toegenomen. De ervaringen met betrekking tot het vertrouwen in anderen zijn gemengd: sommige jongeren ervaren ondersteuning op dit vlak, terwijl anderen dat minder zo aangeven.

Binnen de doelgroep van New LIFE komt laag vertrouwen in zichzelf en in anderen regelmatig voor. In dat licht worden de gemelde veranderingen geplaatst. Wat betreft zelfwaardering scoren jongeren gemiddeld relatief laag. De bijdrage van New LIFE aan dit aspect verschilt per individu. Voor het construct 'locus of control' zijn de resultaten verdeeld, waardoor geen eenduidige conclusie getrokken kan worden.

Samengevat komt uit het onderzoek naar voren dat New LIFE bijdraagt aan factoren die van belang zijn bij het behalen van een startkwalificatie. In de aanbevelingen wordt ingegaan op mogelijkheden om de effecten op zelfwaardering, vertrouwen in anderen en locus of control verder te versterken.

AANBEVELINGEN

Oud-studenten van New LIFE scoren hoog als het gaat om vertrouwen in anderen. Echter, een behoorlijk grote groep (~25%) geeft aan dat New LIFE hier geen positieve bijdrage aan heeft geleverd. Tegelijkertijd blijkt uit het zowel het literatuuronderzoek als het gesprek tijdens de stakeholder sessie hoe belangrijk het is voor zelfredzaamheid om een sociaal netwerk te hebben waarop jongeren kunnen bouwen.

Dit maakt dat het mogelijk waardevol is voor New LIFE om na te gaan op welke manieren zij hun studenten nog verder zouden kunnen ondersteunen om vertrouwen te krijgen in anderen.

Daarnaast kwam uit met name de stakeholdersessie naar voren dat praktische vaardigheden (zoals belastingaangifte doen of zelfverzorging) een belangrijk onderdeel zijn om de zelfredzaamheid van jongeren te verbeteren. Op dit moment is hier nog weinig aandacht voor binnen het programma van New LIFE. Dit is dus een mogelijk aandachtspunt binnen het programma.

Tot slot komt met betrekking tot het effect 'locus of control' een gemixt beeld naar voren. Sommige oud-studenten scoren hier vrij goed op, anderen juist niet. De volgende werkzame elementen zijn van belang in het stimuleren van 'locus of control'.

- **Maatwerk en flexibiliteit:** maatwerk binnen de begeleiding maakt het mogelijk om beter aan te sluiten bij de persoonlijke behoeften, talenten en leerstijlen van de studenten. Wanneer studenten ervaren dat de begeleiding op hen is afgestemd, neemt hun gevoel van controle over hun leerproces toe. Flexibiliteit versterkt het eigenaarschap over het leertraject. Dit bevordert de intrinsieke motivatie en stimuleert studenten om zelf actief richting te geven aan hun ontwikkeling.
- **Versterken van vaardigheden en zelfstandigheid:** een doelgerichte aanpak op het aanleren van concrete vaardigheden ondersteunt studenten in het nemen van eigen verantwoordelijkheid. Door successen te ervaren in het zelfstandig uitvoeren van taken, groeit het vertrouwen in eigen kunnen. Dit vergroot niet alleen hun zelfstandigheid, maar draagt ook direct bij aan een grotere locus of control.
- **Regelmatige monitoring en reflectie:** het structureel inbouwen van momenten voor monitoring en reflectie helpt studenten om bewust stil te staan bij hun leerproces, keuzes en gedrag. Hierdoor ontwikkelen ze inzicht in de relatie tussen hun acties en de uitkomsten daarvan. Studenten leren zo actief te sturen op hun doelen, en versterken hun gevoel dat ze invloed hebben op hun eigen leer- en loopbaanontwikkeling.

Deze drie werkzame elementen worden al geborgd binnen de aanpak van New LIFE. Mogelijk is er nog ruimte om deze werkzame elementen nog sterker terug te laten komen zodat het effect ten aanzien van 'locus of control' vergroot kan worden.

BRONVERMELDING

- Boelhouwer, M., Wetterauw, M., Aukes, N., Know-Dickscheit, J. (2021). *Evaluatierapport Jongeren aan Zet: een weg naar arbeid en zelfredzaamheid*.
- Brunello, G., De Paola, M. (2014). *The costs of early school leaving in Europe*.
- CBS, (2023). *Voortijdig schoolverlaters*.
<https://longreads.cbs.nl/jeugdmonitor-2023/voortijdig-schoolverlaters/>
- Cedefop. (2016). *Leaving education early: putting vocational education and training centre stage. Volume I: investigating causes and extent*.
- De Witte, K., Cabus, S., Groot, W., Maassen van den Brink, H. (2014). *Beleid rond vroegtijdig schoolverlaten is de investering waard*. Leuvense Economische Standpunten
- Dommers, E., Myconos, G., Swain, L., Yung, S. (2017). *Engaging young early school leavers in vocational training*.
- Duo, (2024). *Dashboards voortijdig schoolverlaten (vsv) en jongeren in een kwetsbare positie (jijkp)*.
<https://informatieproducten.duo.rijkscloud.nl/public/dashboardvsvopen/>
- Hjorth, C.F., Bilgray, L., Frandsen, L.S., Overgaard, C., Torp-Pedersen, C., Nielsen, B., Bøggild, H. (2016). *Mental health and school dropout across educational levels and genders: a 4.8-year follow-up study*.
- Ishikawa, A., Rickwood, D., Bariola, E., Bhullar, N. (2022). *Autonomy versus support: self-reliance and help-seeking for mental health problems in young people*.
- OCW/Oberon. (2008). *De belevingswereld van Voortijdig Schoolverlaters. Een onderzoeksrapportage*.
- Portela, A., Entrena, M. R., Torres-Soto, A., Nieto-Cano, J.M. (2022). *Push and pull reasons underpinning vulnerable young people's decisions regarding re-engagement with education and training*.
- Rijksoverheid, (N.D.). *Aanpak voortijdig schoolverlaters (vsv)*.
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/vsv/aanpak-voortijdig-schoolverlaten-vsv>
- Ten Vaarwerk, L.C.M. (2020). *Het vergroten van zelfredzaamheid*.
https://essay.utwente.nl/82684/1/L.C.M.tenVaarwerk_MA_PA.pdf
- Traag, T., Velden, R., van der. (2011). *Early school-leaving in the Netherlands: the role of family resources, school composition and background characteristics in early school-leaving in lower secondary education*.
- Van Buurt, A., Netten, S., Machielse, A. (2019). *Hoe motiveren we jongeren gebruik te maken van het recht op onderwijs? Een verkenning van succesvolle aanpakken*.
- Werksessies bij Lentiz LIFE College – New LIFE
- Wyn., J., Stokes, G., Tyler, D. (2004). *Steppingstones. TAFE and ACE program development for early school leavers*.